

Творчість Тараса Шевченка – еманація духовної історії української нації (навчально-методичний посібник Ольги Куцевол «Вивчення життя і творчості Великого Кобзаря через художню рецепцію літературної шевченкіани»)

Світлана Паламар,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
НАПН України

У сучасному українському літературознавстві по-новому осмислюється питання вивчення художньої спадщини письменників, виявлення специфіки їхньої мови, особливостей творчого методу, що пов'язане з принципами відбору і синтезу ними різноманітних художніх засобів при створенні словесної палітри власних художніх творів, розроблення ідейно-тематичного дискурсу в межах літературного напрямку.

Останнім часом українська наука поповнилася низкою цікавих літературознавчих досліджень багатогранної спадщини Тараса Шевченка. Канонізована в радянську епоху постать «революціонера-демократа» свідомо обмежувала панораму критичного осмислення його художньої спадщини і запрограмувала почасти однобоке трактування її мистецької вартості, пропагувала ретельне просівання творів письменника крізь ідеологічне сито. Нині, у нових умовах суспільного буття, назріла потреба їхнього нового прочитання й неупередженого коментування, що надало б змогу окреслити неспальшований образ національного Пророка. Здебільшого мовознавці й літературознавці досліджували особливості художнього методу поетичної і прозової мови Т. Шевченка, а от розгляд специфіки художньої тканини, розкриття авторського образу в лінгвістичних і літературознавчих працях з позиції художньої рецепції літературної шевченкіани майже не знайшла послідовного і ґрунтовного висвітлення. Тому публікація спрямована (мета дослідження) на з'ясування векторів вивчення життя і творчості Т. Шевченка через висвітлення його життєтворчості у праці Ольги Куцевол «Вивчення життя і творчості Великого Кобзаря через художню рецепцію літературної шевченкіани», що уможливить розширити уявлення про творчі виміри індивідуальної манери Т. Шевченка як письменника і художника.

У навчальній книзі Ольги Куцевол цілком удало поєднано задля досягнення навчального й художнього полілогу в системі «Великий Кобзар та його твори – учитель-словесник – учень – літературознавець – письменник, автор художнього відгуку про Шевченка» інформацію про відображення постаті Пророка України в художньо-біографічних та художньо-документальних джерелах, а також у малярстві і скульптурі, оскільки художня й образотворча спадщина українського Генія розкривають його як автодидакта, який порушує низку проблем у галузі мистецтва й літературознавства щодо естетичних критеріїв виміру жанрової досконалості.

У розроблених методичних рекомендаціях Ольга Куцевол звертає увагу на символічне навантаження образу Тараса Шевченка: Пророк (Б. Лепкий «Літ тому сто»); Господній промисел (Є. Сверстюк); Священний вогонь (священний гнів народу) (О. Лупій «Вогонь»); Березневе народження (пов'язане з весняним пробудженням природи) (С. Захарчук «Березневе народження»). Біблійна і фольклорна ремінісценції наповнюють символ *геній* прикметними рисами. Символ – це образ, узятий в аспекті своєї знаковості, і знак, що має всю органічність і невичерпну багатозначність образу. У символічному змалюванні образу Т. Шевченка споглядаємо предметність, оскільки він є формою виразу й передавання української культури через певні спеціально створені образи, що містять у згорнутому вигляді багатоманітність ціннісних значень та естетичних змістів. Художній символ формується на ґрунті образних уявлень, реалізуючи максимально узагальнене значення на основі образної конденсації смислу, мають знаковий, культурно зумовлений характер. У межах дискурсивно-логічної ментальної діяльності відбувається розгортання концепту *геній* від початкового уявлення про об'єкт через образ до рівня символу. Процес творення символу перебуває в тісному взаємозв'язку із співвідношенням денотативної та фонові інформації про творця, причому фонові інформація переважає.

Символ поступу *генія* у проєкції образотворчого мистецтва розкривається у репродукціях картин А. Костенка та К. Бекути «У дяка в науці», С. Григор'єва «Тарас Шевченко в дитинстві», В. Касіяна «Тарас слухає оповідання свого діда», «Смерть матері», «Якби ви знали, паничі...», «Смерть батька», «Заповіт батька», «Малий Тарас слухає Кобзаря», «І золотої, й дорогої...», «Тарас виглядає долю».

Розвиток символу *генія* спостерігаємо в поезії М. Рильського «Статуя Сатурна в Літньому саду», у якій не лише розповідається про знаменну зустріч двох митців-українців, а наведено міркування над філософською проблемою швидкоплинності буття із подальшим розгортанням міфологічного образу Сатурна – давньоримського бога землі й посівів, який ототожнювався з Кроносом, який втілював час. Статуя Сатурна роботи Ф. Кобіанка, яка привернула увагу юного Тараса, символічно зображує невимовний час, що пожирає своїх дітей. Водночас у поезії М. Рильського навіть всемогутній Кронос-Сатурн не здатен знищити поезію Шевченка, який «... устами спраглими приник /

До джерела, де грає творчість бурна, – / І не поглине Кобзаря повік / Жорстока паща сивого Сатурна!».

Дитячі роки Т. Шевченка ретроспективно відтворюють враження дитини, що стикається з важкими умовами дитинства, а також із соціальною несправедливістю (по-дитячому осмислює поняття добра і зла). Суголосною є думка Івана Дзюби, який підкреслює: «вражав контраст між умовами його дитинства, безнадійною, здавалося б, «стартовою позначкою», розвитку особистості – і тими духовними вершинами, яких сягнув Шевченко [1, с. 34].

З-поміж художньо-біографічних творів науковець виокремлює повість С. Васильченка «В бур'янах», у якій автор наголошує на захопленні дитини українською піснею, отриманні незглибимого враження від споглядання процесу малювання, психологічно окреслює основні моменти проживання екзистенції Т. Шевченка під час пастушкування, смерті батьків, навчання й жаги до знань (поетичний спогад в «Автобіографії» про читання псалмів і життів, творів Г. Сковороди; М. Палієнко «Свята пора», «До рідної хати»). Безумовно, під час читання священних текстів малий Шевченко схилився до роздумів про життя і смерть, підсвідомо переймався народною філософією людської долі, суті її екзистенції, що в подальшому детермінувало досягнення глибокого виміру філософичності його поезій і біблеїзмів.

Поступальність жаги до знань, неперервний пошук нового спостерігаємо в романі Вас. Шевчука «Син волі», побудованому за принципом асоціативної композиції: ретроспекції біографії, що, як промені, відходять від центральної точки – перебування Тараса Григоровича в казематах Третього відділу. Вас. Шевчуку, на думку Ольги Куцевол, вдається реконструювати психологічний стан майбутнього письменника в найбільш інтенсивний період формування його людської й мистецької особистості, показати напружений процес самоосвіти, пошук висування літературного та художнього матеріалу, який згодом переплавиться в горнілі індивідуальної творчості. Зокрема, Шевченко зображений книгофагом бібліотек своїх друзів і знайомих, що в подальшому дозволяє митцю висловлювати критичну думку щодо розвитку літературної й мистецької вітчизняної й зарубіжної думки.

На окремий розгляд заслуговує відтворення картини світу дитини через заспоглядання довкілля і його автохтонних знаків. Природа рідного краю для Шевченка – насамперед народнопоетична, що мовчазним навіюванням ошляхетнювала душу, розкривала свої таємниці через поетичну уяву народу: М. Палієнко «Пташине джерельце», «У степу», «Злітали жайвори». Ольга Куцевол, здійснюючи літературознавчий аналіз вище перерахованих біографічно-художніх творів, робить висновок про дуалізм Тарасових дитячих років: «... з одного боку, щастя, яке приносило обдарованому хлоп'яті спілкування з природою, мудрими людьми, з іншого, – горе, що так рано впало на його слабкі плечі («Мати»)». Дитяче романтичне сприйняття Шевченком природи через народнопоетичну уяву й особистісне переживання долі зумовили, на думку Євгена Маланюка, «у Шевченковім романтизмі дивовижне поєднання надзвичайно-романтичних перипетій його особистісного життя і могутньо-романтичний перший розгін пробудженого в нім поета, і настрої тодішньої доби в літературі, і, нарешті, як правило, романтичні повіви відродження» [6, с. 7]. Сентиментальний складник у романтичних творах Шевченка дослідниця справедливо пов'язує з дитячими враженнями від ознайомлення з історією народу, а також власним

світосприйняттям, вразливістю поетичної душі. Почуттєвість народного сприйняття природи й історії зумовила виникнення лірництва, кобзарства, створення дум, що репрезентують своєрідний ліризм, що засвідчує динамічність почуття як екзистенції народу, яку втілює митець у своїх творах.

Занурення молодого Шевченка в дивосвіт народних легенд і переказів безумовно сприяли змушненню майбутнього творця. Методист Ольга Куцевол підкреслює, що «пізнання Тарасом історії свого народу послідовно відображено в розділах художньо-біографічних творів Ю. Герасименка «Тарасова зоря», «Гупалівщина» (дідові спогади про гайдамаччину), «Чорний шлях» (батькова розповідь про татарські набіги), «Нічна пісня» (враження хлопця від козацької пісні про Нечая) [3, с. 23]. Ольгою Куцевол розкрито вирішальну роль діда Івана Шевченка в зацікавленні Тараса історією свого пригнобленого народу, що увиразнено у віршах Є. Летюка «Дід і внук», О. Петриченка «Спогади діда Івана», романі О. Іваненко «Тарасові шляхи» (розділ «Сирота в свитині»). Захоплення героїкою народних дум і переказів про месників-гайдамаків, коли почасти запорожці у монастирях, переодягаючись ченцями, переховувалися, вияскравлює психологічний стан підлітка, зануреного в історію народу; під час осмислення літературно-історичних творів майбутній митець формує прогресивний історичний світогляд, у якому основою є свобода кожної людини, розвій народу. Героїчний романтизм відтворено в малюнках В. Касіяна «На кладовищі Мотронинського монастиря (Селяни слухають кобзаря)». Органічно-реальний романтизм Шевченка певною мірою нівелює виключно абстрактний характер канонічного (М. Лермонтов, Дж. Байрон), водночас проєктований на українську автохтонність, утверджуючи тісний взаємозв'язок із краєвидом, історією і долею народу; не мають характеру канонізованих у романтизмі мандрівних тем або мандрівних героїв, змальовуючи конкретні постаті Яреми, Перебенді, Катерини, Сліпої тощо.

Тарасове захоплення малюванням, поцінування односельцями перших художніх спроб майбутнього митця відображено у віршах М. Палієнко «Намалюю», «Пагінчик», «У богомазів», «Кирилівські птиці». Ольга Куцевол продовжує лінію поступу мистецького таланту під час перебування Тараса у Вільні (сучасному Вільнюсі) та його брання уроків малярства у відомого художника, професора малювання Віленського університету Яна Рустема, отримуючи ази класичного й романтичного мистецтва (Б. Лепкий «Мрії та дійсність», М. Мохналь «Художник», М. Рубашов «Багряні тіні»). Дослідниця підкреслює, що варто зацентувати увагу на таких вагомих чинниках зростання обдарованого юнака, збагачення його літературних, художніх і мовних інтересів: невтомне прагнення пізнати довкілля і відтворити його у символіці фарб: «забувши про втому, / **Любій справі віддався сповна.** / Тане свічка і ніч догоряє. / На малюнку і кінь, й генерал. / Ті хвилини здавалися раєм...» (М. Мохналь «Художник»); сприяння баронеси Енгельгардт (дружини П. Енгельгардта) культурному зростанню майбутнього митця.

Художня рецепція, за спостереженням Ольги Куцевол, відтворює психологічний стан Тараса, де певною мірою протистоїть краса царської столиці красі омріяного рідного краю: «*До батьківської хати у село / Тарас і думкою, і серцем лине*» (О. Петриченко «Дніпро ласкавий і сердитий...»). Водночас Санкт-Петербург відіграв значну роль у становленні особистості майбутнього митця (Ю. Косач «Петербурзька поема»,

Ф. Красицький «Юність Тараса», «Тарас-художник», О. Іваненко «Тарасові шляхи»). У перерахованих творах документальний складник є вірогідним, водночас, як зазначає науковець, більшою чи меншою мірою містять авторський домисел.

Гіпсовий клас Академії художеств, збірки «Общества поощрения художеств», перші відомості з анатомії й перспективи, ознайомлення з людським кістяком становлять етапи малярської самоосвіти Шевченка за сприяння земляка І. Сошенка. Зауважимо, що історичний факт становить перша композиційна спроба доакадемічного часу відтворити класичну тему «Едіп в Афінах»: простота замислу й лаконічність виразу вирішили справу звільнення молодого талановитого кріпака задля мистецтва.

22 квітня 1838 р. – вікопомний день для української історії – художньо відтворений у віршах Л. Ковальчука «День викупу Т. Г. Шевченка з кріпацтва», Ф. Малицького «Воля», Л. Таран «Одпущна Тараса Шевченка», оповіданні Л. Смілянського «Портрет Жуковського». У розроблених методичних рекомендаціях Ольга Куцевол цілком слушно обґрунтовує доцільність демонстрації учням змалювання події іншими засобами образотворчого мистецтва, наприклад, на картинах В. Касіяна «Відпущна на волю», «Вручення Тарасові Шевченкові відпущної на волю», П. Сулименка «Вручення відпущної Тарасу Шевченку».

Здійснюючи аналіз художньо-біографічних джерел, Ольга Куцевол критично позиціонує занадто спрощене трактування джерел творчості Кобзаря В. Суходольським «Тарасова юність. Юнацькі роки Шевченка (1829-1838)»: драматург увиразнює її народний характер, вибудовуючи репліки діда Івана й Катерини на ремінісценціях творів поета, зводячи творчу місію Тараса Григоровича виключно до записування почутого від народу; також перебільшено роль царської родини у викупі Шевченка під час зібрання коштів на аукціоні за портрет В. Жуковського.

Розвиваючи думку про усвідомлення митцем отриманої волі, уважаємо за необхідне відтворити внутрішній стан Шевченка, коли, йдучи за покликанням, борець, попри можливий арешт, видає революційні твори (під впливом політичних поглядів, розвинених під час участі в Кирило-Мефодіївському товаристві), що мають виразний етнокультурний характер. Десять років заслання із заборону читання й малювання не зломали духовного стрижня митця. Поняття волі переосмислюється: бути вільним – бути вірним своєму громадянському обов'язку, не бути нівельованим в умовах царату: «*Караюсь у цій пустині / Сердитим богом*».

Методист здійснює критичний огляд художньо-біографічних джерел, які відтворюють психологічний стан митця під час заслання. Виокремлює насамперед те, що навіть у нелюдських умовах, які нівелюють особистість, не шкодує душевного тепла для побратимів, а також дітей сколонізованого киргизького народу, що засвідчує глибину душевного виміру митця (Н. Наркевич «Малі друзі Кобзаря», А. Дуйсенбієв «Оборонець (Легенда про Тараса Шевченка)», В. Скомаровський «Тарасові птиці»).

Ольга Куцевол наводить рядки вірша Л. Костенко «Кобзар співав в пустелі Косаралу», у яких, на її думку, узагальнено долю Шевченка та багатьох інших поетів: «*Правдивий пісні передзвін кайданів – То тільки звичний акомпанемент*». Духовна спорідненість Л. Костенко з Кобзарем допомагає їй передати внутрішній світ поета-невільника, а також висловити суб'єктивні відчуття, які вона переживала в умовах цензурного тиску.

Наголосимо на тому, що праці, за яких Т. Шевченко дістає академічні відзнаки, є достатньо далекими від класицистичних ідеалів «Карла Великого». «Борець» (1838), «Хлопчик, що ділиться хлібом із собакою» (1840), «Циганка» (1841) мають окреслений стиль романтичного побутовізму, який пов'язуємо із закоріненням молодого митця в романтичну минувшину українського народу. Зауважимо, що не без впливу В. Штенберга у Шевченка (1844) народжується замисел «Живописної України», що мала створити за задумом тритомний альбом рисунків із текстами провідних українознавців тієї доби [2, с. 544]. «Живописна Україна» Шевченка відображена в романтичних творах, які, на думку критиків, мали завжди конкретне реальне втілення, реалізуючи тісний взаємозв'язок із краєвидом, дійсністю, історією й, нарешті, долею народу. Так, літературознавець, аналізуючи художньо-біографічні твори, що освітлюють другу поїздку Т. Шевченка в Україну (1845 р.), аналізує роман В. Дарди «Переяславські дзвони», О. Іваненко «Тарасові шляхи», Л. Смілянського «Поетова молодість», у яких відтворено епічне полотно подорожей митця, а також робота над створенням «Живописної України». Аналізуючи композицію поеми О. Ющенка «Шевченко на ярмарку в Ромні», Ольга Куцевол виокремлює як кульмінацію дві зустрічі Шевченка: перша – з «паном-парнасцем», який хизується майстерними вишивками й килимами своїх кріпачок; друга – з бабусяю-жебрачкою, яка осліпла від каторжного вишивання: *В її очах – ночей пітьма: / Ввійшов її ласкавий зір / У гобелени... І з тих пір / Пан наказав прогнати її, / Пан з святобожної сім'ї*. Ольга Куцевол у методичних рекомендаціях виокремлює окреслений фактаж задля правильного розуміння світогляду молодого Шевченка, якому боліли болі свого народу, тобто болі кожної страждаючої душі. Особливого уяскравлення набувають художні образи безіменних українських майстрів і майстринь, які, поневолені, поклали своє життя на марнославство своїх панів-псевдохристиян.

Перебуваючи на історичній землі, Шевченко виконав кілька етюдів: «Богданові руїни в Суботові», «Богданова церква в Суботові», краєвид Чигирини із Суботівського шляху; за цими враженнями і спостереженнями, зазначає О. Куцевол, було написано вірші «Розрита могила», «Чигирине, Чигирине...», у яких порушено історичну проблематику.

Зауважимо, що Шевченко був першим із митців, яких було залучено до створення в 1945 р. Археологічної комісії в Києві. Об'їхавши Полтавщину, Чернігівщину, Київщину, Волинь та Поділля, зарисовуючи пам'ятки мистецької старовини, митець створив не тільки цінний документальний матеріал, але й засвідчив своєю спадщиною розуміння філософичності творів старої культури.

Світ України для Шевченка утворюють два складники – світ українського села і світ козаччини. Якщо світ козаччини корелює з минущиною, то світ села має характеристику позачасовості, як світ органічно пов'язаної з ним природи з її вічним циклічним життям. Будучи академіком гравірування на міді, митець поряд із традиційними класичними темами виконує низку гравюр на історично-побутову тематику. Такі гравюри, як «Верба», «Старець на кладовищі», «Сама собі в хаті господина», «Дві дівчини», «Сонна жінка» стали дороговказами для «передвижників» К. Трутовського, М. Ге, О. Литовченка, М. Ярошенка, які утвердили в тогочасному мистецтві українські теми. Концепція малярства Шевченка перебуває в

тісному взаємозв'язку з вимірами поетичної творчості: пейзажні картини, відтворені в художній дійсності, винюансовують ідейне, яскраво історико-культурне навантаження; водночас картини, створені Шевченком-художником, відтворюють історичний романтизм української землі. Перегляд гравюр на історично-побутові теми суттєво розширює наше уявлення про мистецький поступ Шевченка.

У книжці наведено епіграф: «1845 рік – рік високого сонця України» Євген Сверстюк. Подано хронометраж написаних творів від «Невольника (Сліпий)» до «Заповіту». Методист узагальнює художньо-біографічні твори і критичні роботи, у яких узагальнено осмислення царської політики приєднання до імперії «малих народів», де Шевченко свідомо відійшов від романтичного бачення Кавказу й України, цілком «зосередившись на історичному конфлікті, його моральній і гуманістичній оцінці» [1, с. 361].

У творах Шевченка переломлюється українське життя на шлях свідомого відчуження своєї особистості і прямування до політичного вислову. У короткому житті кріпака-поета, викуплену волю якого вкорочено десятилітнім засланням, поєдналися водночас минуле, сучасне й майбутнє, що зумовило використання різномірних тем від духу степу до драми блискучої минувшини. Наскрізно творчість пронизує антропоцентризм – поставлення людини в центрі цілого буття. Антропоцентризм виявляється також у ставленні до природи: для Шевченка природа є дзеркалом людських переживань, людина, вдивляючись і вслухаючись в неї, відчуває себе саму. Природа відгукується на все, що діється в серці людини, відбиває внутрішнє життя людини в наочних образах і символах, що природно розвинулося з української народної пісні, водночас більш рельєфно й усвідомлено.

Історична минувшина для Шевченка є реальною, епос – ліричним. У минулому Шевченко бачить не ідеї, сили, події, а людей, живих, конкретних, які «стогнуть у кайданах» і стогнуть так само, як стогнуть вони і нині. «Неправда» і «правда» не становлять для письменника загальні етичні поняття, а «неправда» людська (царів, попів, панів) і «неволя» теж людська (мужицька, українська), втілені в сюжетній канві побутових («Катерина», «Наймичка», «Сова»), суспільних та політичних («Три літа», «Великий льох», «Сон», «Кавказ», «Розрита могила», «Холодний яр») поем. Отже, минуле постільки цікавить митця, поскільки в ньому є відчутними відгуки на сучасні проблеми. З огляду на викладене вище Ольга Куцевол, наводячи художньо-біографічні джерела, у яких відображено історію появи славетного «Заповіту», написаного 25 грудня 1845 року, виокремлює триптих «Шевченко в Переяславі» Б. Степанюка, у якому розповідається про фізичний стан Кобзаря під час написання твору: «*Душу лихоманить зла недуга, / Душу витрясає... / І, схилившись над папером, / Він заповідає*». На думку автора, спонукою до складання своєрідного заповіту стало не відчуття Шевченком власної смерті, а прагнення закликати земляків до нового життя – відродження своєї волі.

Нині, коли в епоху інформаційних технологій і політичних подій нібито немає місця Слову, спадщина Шевченка для української нації засвідчує, що народжена народом філософська концепція та програма створення ідеального суспільства, іманентно відображена у гучному поступі митця, становить сутність української історії – шляху до справжньої справедливості та рівноправ'я.

Методично доцільними вважаємо проведення наукових читань за відповідним темарієм, виставок.

Зокрема, темарій у межах лінгвістичного дослідження творчості Шевченка може передбачати такі напрями: мовно-естетичні знаки української культури в афористиці Т. Шевченка; образ України в літературних творах Т. Шевченка; образ козаччини в поетичних творах Т. Шевченка; поетичні твори Т. Шевченка.

Методичні рекомендації, розроблені Ольгою Куцевол, рекомендовано використовувати під час вивчення майбутніми вчителями філологічних спеціальностей предметів навчальних дисциплін циклу гуманітарної підготовки (фахово орієнтованих предметів «Культурологія», «Етика та естетика»), а також варіативної частини професійної науково-предметної підготовки («Вступ до українознавства», «Основи етнодержавознавства», «Українці у світі», «Основи лінгвокультурології», «Етнографія України»). Навчальне завдання можна сформулювати на ґрунті фахової проблеми розвитку вітчизняного малярства ХХ століття. Навчальна тема у її розгляді в синхронічному й діахронічному аспектах передбачає вивчення й аналіз таких питань:

1. О. Мурашко (видатний вітчизняний колорист).
2. Ф. Кричевський (народна тема). Традиція і новаторство. Історично-побутова тема гравюр Т. Шевченка: діахронічний контекст.
3. П. Холодний, Ф. Красицький (жанрові картини).
4. М. Бурачек (художник пленеру).
5. А. Малевич (мотиви імпресіонізму).
6. Колористи П. Волокидін, О. Шовкуненко.
7. А. Петрицький (монументаліст, станковист, театральний художник).
8. Тема індустріалізації.
9. Модерне малярство. Художні пошуки в малярстві (кубізм, кубофутуризм, супрематизм, конструктивізм). Художники-авангардисти (К. Малевич, О. Екстер, О. Богомазов, В. Єрмилов).
10. Шевченківська тема повоєнного малярства.
11. Поєднання в сучасному українському малярстві національних та європейських художніх традицій.

Матеріали літературної й образотворчої шевченкіани, узагальнені в методичних рекомендаціях Ольги Куцевол, дозволяють здійснювати дидактичний супровід у процесі вивчення творчості Тараса Шевченка, сприяти розвиненню соціокультурної компетенції вихованців і студентів філологічних спеціальностей; уточнюють методологічний апарат, розвиваючи соціокультурний підхід до вивчення творчості письменника.

Література

1. Дзюба Іван. Тарас Шевченко / Іван Дзюба. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 704 с.
2. Історія української культури / за заг. ред. І. Крип'якевича. – К. : Либідь, 2002. – 656 с.
3. Куцевол Ольга. Вивчення життя і творчості Великого Кобзаря через художню рецепцію літературної шевченкіани: [посібник] / Ольга Куцевол. – Вінниця : ТОВ «Консоль», 2013. – 256 с.
4. Неділько Г.Я. Тарас Шевченко : Життя і творчість : книга [для вчителя] / Георгій Якович Неділько. – К. : Рад. шк., 1988. – 247 с.
5. Ткаченко М.М. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка / Микола Михайлович Ткаченко. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. – 325 с.
6. Українська мова і література в школі. – 1993. – № 3. – Тематичний номер / Євген Маланюк. Ранній Шевченко. – Три літа. – Шевченко – живий. – Репліка. – Нариси з історії нашої культури. 62 с. – С.5-19.
7. Шевченко Т.Г. Кобзар / Тарас Григорович Шевченко ; Іл. І.С. Марчука. – К. : Дніпро, 1994. – 687 с.